

עבודת יהודים בשמיטה לאחר המכירה

מן המפורסמות שגם אחרי היתר המכירה לא הכול מותר בעיבודים, ואת המלאכות האסורות מדאורייתא צריך שיעשו גויים¹. מנהל הגד"ש (- גידולי שדה) בקיבוץ עין צורים פנה אליי בשאלה הבאה: בעיבודים עצמם (חרישה, זריעה, קצירה וכו') מועסקים שלושה עובדים. שניים מתוכם יהודים (שאינם חברי משק). המשמעות של עשיית מלאכות דאורייתא על ידי גויים פירושה לפטר אותם ולהביא במקומם גויים שיעבדו. השאלה הייתה: האם ניתן למצוא דרך הלכתית שתאפשר להשאיר עובדים יהודים אלו בעבודתם?

כדי לברר שאלה זו פניתי לשני אפיקים: האחד הוא התייעצות עם רבנים ידועים, והאחר הוא בירור סוגיה זו. הרבנים ששאלתי דנו בשאלה זו, חלק השאירוני ב'צריך עיון', וחלק ענו. מתוך תשובותיהם, הדרך בה בחרתי היא זו שהועלתה על ידי מרן הרב קוק שלפיה יש לחלק את העבודה: את הזריעה יעשה הגוי, ואת שאר המלאכות יעשו העובדים היהודים². האפיק השני היה לחזור לדיונים אודות עבודת ישראל שהיו בראשית הדיון על היתר המכירה. התחוויר לי שמה שכיום די 'מקובל' אצל אלו התומכים בהיתר המכירה, כלל אינו מוכרח, לא אצל הרבנים האשכנזים ולא אצל הרבנים הספרדים שדנו בנושא זה בשמיטת תרמ"ט.

א. היתר תרמ"ט

1. הרב יצחק אלחנן ספקטור (קובנה)

בכתב ההיתר המפורסם שנכתב ע"י ר' יצחק אלחנן ספקטור (קובנה, ג' באדר תרמ"ח) ישנה התייחסות לשאלת עבודת ישראל³:

וע"כ הנני היום לחוות דעתי להלכה ולמעשה ע"פ עצתי הנ"ל, והעבודה בשדות ובכרמים יהיה ע"י אינם יהודים. אך, העניינים אשר אין ביכולתם לשכור פועלים נכרים, אם יעשו בעצמם, נתיישב בדבר אי"ה עם הגאונים הללו שיחיו.

ר' יצחק אלחנן קובע שעבודת ישראל תלויה במצבו הכלכלי של החקלאי. הוא מחלק בין החקלאים העשירים לבין העניים. העשירים, היינו אותם החקלאים שידם משגת להעסיק נכרי, אסורים לעבוד בעצמם. לעניים שאין ידם משגת, הוא משאיר פתח לדיון⁴. הגאונים עליהם

¹ עד כדי כך שאפילו הר"מ טוקצ'נסקי, ספר השמיטה, ח"ב, ז, ג כותב: "כל הרבנים המתירים לא ההינו לסמוך על השיטה היא והתירו לסמוך ע"ז רק כדי להתיר עבודות שדה שהן דרבנן, ורק עניים שאין ידם משגת לשכור פועלים נכרים, אבל כל אלה שידם משגת לשכור פועלים נכרים לא התירו אפילו עבודות דרבנן", ולא היא כפי שאראה.

² עי' משפט כהן סי' סו, שיובא בהמשך הדיון.

³ האיגרת מובאת בספר השמיטה, עמ' סז. היא פורסמה לראשונה ב'המליץ' 58, כ' אד"ש תרמ"ט, ע"י ר"מ פינס, ונדפסה מחדש ב'ניצני ארץ' ו, ירושלים תשמ"ח, עמ' 11-12. עוד מכתב של ר' יצחק אלחנן ב'החבצלת' 23, כ"א באדר תרמ"ט, וכן עי' במכתבו לרב מוהליבר אודות רבני ירושלים האשכנזים אצל הרב ש' שטרנברג, היתר תרמ"ט (תל אביב תשמ"ו), עמ' 89. וכן בניצני ארץ ו, עמ' 10-11. ועי' במכתבו של הר"א לקראת שמיטת תרנ"ו: מ' פרידמן, שלם א, "למשמעותו החברתית של פולמוס השמיטה", ירושלים תשל"ד, עמ' 474-475.

⁴ וכן באיגרת מאותו תאריך, שכתב הגר"א לרב מוהליבר (ניצני ארץ שם, עמ' 12-13): וע"ד העניים... דכיון שרואין אנחנו כי יש רבנים גדולים התנגדים לעיקר ההיתר שלנו, ע"כ ראיתי להמשיך את הענין דע"ד העניים אם יעשו

מדובר הם הגאונים החתומים על כתב ההיתר: הרב ישראל יהושע טרונק (קוטנא), הרב שמואל מוהליבר (ביאליסטוק), והרב שמואל זאנוויל קלפפיש (וורשא). לשאלה מה הרקע לחילוק בין החקלאים העשירים לעניים אענה מייד.

2. הסכם הפשרה שקדם להיתר

מתברר, שניסוח זה הוא ניסוח מחמיר של ר' יצחק אלחנן להסכם פשרה שהושג בין הגאונים הללו כשבוע קודם לכן. הגאונים נפגשו בכ"ח בשבט בוורשה, ואחר דין ודברים ביניהם אם להתיר עבודת ישראל בשמיטה, הם הגיעו לפשרה שאותה ניסח הרב שמואל מוהליבר בכתב ידו, ועליה חתמו ר' יהושע מקוטנא והרב שמואל קלפפיש⁵:

ממילא מובן, שאותם הקולוניסטים שהם בעלי יכולת, ושביכלתם לשכור פועלים נכרים לא יעשו בעצמם עבודה האסורה בשביעית, אבל העניים אשר אין ביכולתם לשכור פועלים נכרים, יעשו מלאכה בעצמם, אבל דווקא עפ"י הב"ד שבירושלים, שיוודו אותם ע"פ שאלתם המלאכות המותרות להם... כל דברי ההיתר הנ"ל הננו מסכימים לו ע"פ דין ודת תוה"ק... אמנם כ"ז נעשה באופן שיסכים עמנו גם הרב הג' פאר דורנו כש"ת מו"ה יצחק אלחנן נ"י האבד"ק קאוונא.

מהלשון הכללית להתיר "יעשו מלאכה בעצמם" מבלי להגביל ניתן ללמוד שמדובר גם על מלאכות דאורייתא⁶. חשוב לציין את הפער בין הסכם הפשרה לבין כתב ההיתר המפורסם. בעוד שהגאונים הללו הגיעו להסכמה, והתירו במפורש עבודת ישראל לחקלאים עניים, ר' יצחק אלחנן לא כותב זאת במפורש בכתב ההיתר. כפי שאראה, בין הגאונים הללו הייתה נטושה מחלוקת חריפה ביותר אם להתיר מלאכות בשמיטה על ידי ישראל, והפשרה שהושגה ביניהם הייתה לתלות את היתר העבודה במצבו הכלכלי של החקלאי⁷.

3. הרב ישראל יהושע טרונק מקוטנא

שתי העמדות המרכזיות במחלוקת הן של ר' שמואל מוהליבר ור' יהושע מקוטנא. האוסר הוא ר' יהושע, המגלה בתשובותיו את הרגישות הגדולה שהייתה לו כפוסק מחד, ואת הזהירות ההלכתית שהוא נקט מאידך. כל זה לצד רצונו להימנע ממחלוקת חזיתית עם רבני ירושלים.

בעצמם וע"כ יומשך הדבר הזה כי יש לנו זמן, ולהתיישב איך נגמור זה הדבר על בוריו... ובאיגרת לרב מוהליבר מד' סיון תרמ"ח (שם, עמ' 15-14): "והנה במכתבי ששלחתי... לא כתבתי כלל מענין שיעשו העניים בעצמם, רק כתבתי ההיתר לעשות ע"י נכרים, ועכ"ז מרעישים שם בקולות וכדרכם. על אכ"כ אם היו כותבים שם ע"ד ענין ישראלים העניים...". ובאיגרת לרב אברהם גרינברגר, מכ"א סיון תרנ"ה (שם עמ' 16): "ואז יהיו מותר לעשות ע"י אינם יהודים גם מלאכות דאורייתא וע"י עניי ישראל רק מלאכות דרבנן".

⁵ צילום של הסכם זה בכתב ידו של הרב שמואל והחתימות שעליו בתוך: הרב י' ניסנבוים, רבי שמואל מוהליבר, תל אביב תר"ץ, עמ' 40. התמלול מופיע אצל י' אפל (בתוך הרב שטרנברג הנ"ל), עמ' 289; הרב נריה, "היתר השמטה ותולדותיו", דבר השמטה, ירושלים תרח"צ, עמ' 61.

⁶ הרב נריה, שם עמ' 62, מצטט את הפרשנות של"מ פינס נתן מדעתו להסכם הפשרה (עי' הע' 13): "כל בר בי רב יבין כי כוונתם להתיר את העבודות דרבנן ולאסור את העבודות דאורייתא". זוהי פרשנות של י"מ פינס שבאמצעותה הוא מנסה להטות את הכף לצד המחמירים. רבו היה ר' מרדכי גימפל יפה, רבה של עקרון, שלא תמך במכירה. זו לא הפעם היחידה של"מ פינס ניסה לתת פרשנויות (מחמירות) משלו בנוגע להיתר, ראו למשל בהע' 13.

⁷ על הסערה שעורר השינוי של הרב יצחק אלחנן לחומרא אצל חובבי ציון דאז: י' אפל הנ"ל, עמ' 289 ואילך.

ר' יהושע מקדיש חמש תשובות לדיון בהיתר המכירה (שו"ת ישועות מלכו, יו"ד סי' נה-נט).
תחילה הוא מספר על הוויכוח שהיה לו עם הרב מוהליבר בתחילת אדר תרמ"ח (סי' נה):

...ויען כי כתב לי הה"ג אב"ד ביאליסטאק בעסק שמיטה האין להתנהג שם... כתבתי לו שיבוא לווארשא ואראה לדבר עמו⁸. אמנם בזה לא השוייתי עמו, כי לדעתי כל ההיתר אינו אלא להפקיע קדושת שביעית מהפירות גם שהנכרי יוכל לעבוד, אבל לא שהישראל יהא מותר לעבוד גם בשל עכו"ם. והגם שהתוס' בגיטין ורש"י בסנהדרין דף כ"ו התירו לחרוש בשביעית בשל נכרי... מ"מ הא אנן קיי"ל כרבה דאין קנין לנכרי לתו"מ וה"ה לענין שביעית... מ"מ נ"ל שהישראל אסור לעבוד שדה נכרי, ומ"מ בכל מלאכות שאין אסורין מדאורייתא גם בזמן ששביעית נוהגת מה"ת יש להקל בשל נכרים דגם הישראל מותר לעבוד במקום הפ"מ, לא במלאכות דאורייתא והן זריעה וקצירה ובצירה ואפשר דגם חרישה למ"ד דאינה אלא מדרבנן.

והנה לא רציתי לתקוע עצמי במחלוקת, על כן חתמתי עצמי על ההיתר אם יסכימו הב"ד שבירושלים... ולפ"ד טוב לעשות זכר לשמיטה שבכל מלאכות דאורייתא לא יעבוד ישראל. ולפ"ד שלא יהי' בזה הפ"מ, אחר שכל מלאכות דרבנן מותרין: להשקות את הזרעים וגם בחרישה אפשר בערב שמיטה עד ר"ה, וגם לצורך י"ל דקיי"ל דחרישה לא מיתסר מה"ת וממילא מותר בשל נכרי...

תשובה זו נכתבת שבוע לאחר הסכם הפשרה הנ"ל. ר' יהושע מקוטנא מספר על כך שהייתה מחלוקת בינו לבין ר' שמואל מוהליבר ("בזה לא השוייתי עמו"). הוא מציג את עמדתו ההלכתית שלפיה מאחר שקיי"ל כרבה שאין קניין לגוי לעניין שביעית, ממילא אסור היה ליהודי לעבוד בשדה של גוי בכלל, גם בשדה שהגוי מחזיק בו ממילא. לאחר מכן, הוא מחלק בין מלאכות האסורות מן התורה למלאכות האסורות מדרבנן שמותרות לישראל במקום הפסד מרובה. מתבקשת השאלה: אם ר' יהושע סבור ששמיטה היא מדרבנן בזמן הזה, מדוע הוא מחמיר במלאכות שיסודן מהתורה? הלא אדם שיזרע בזמן הזה יעבור איסור רק מדרבנן! מה הבסיס ההלכתי להבדיל כיום בין מלאכות דאורייתא לדרבנן? נראה שהוא לא רצה להיכנס למחלוקת. לכן, הוא מציע מעין פשרה שגם המתנגדים יכולים להסכים לה. המצע ההלכתי של הפשרה מונח במילים:

טוב לעשות זכר לשמיטה שבכל מלאכות דאורייתא לא יעבוד ישראל,

כלומר, יש להחמיר במלאכות שעיקרן מן התורה כדי 'לעשות זכר לשמיטה'. שכן, אם הישראל יעבוד כדאשתקד, במה ייוודע ששנת השמיטה היא? מה גם שלדעתו די בכך, וכלל אין צורך מעשי להתיר מלאכות דאורייתא למתיישבים, שכן אחרי שהוא מתיר לחקלאים מלאכות דרבנן, כבר לא יהיה הפסד מרובה.

מדוע הוא אינו מזכיר את הפשרה שעליה חתם שבוע קודם לכן עם הרב שמואל? התשובה כנראה היא שיש לחלק בין עמדתו האישית לבין עמדתו הציבורית. הסכם הפשרה הוא ביטוי לעמדתו הציבורית. בשעה שהוא מבקש לגשר על הפערים ויושב יחד עם הרב מוהליבר, הוא מוכן להתיר לחקלאים העניים לעשות מלאכה, ו'זכר לשמיטה' יהיה בכך שהחקלאים שיכולים לשכור פועלים נכרים לא יעבדו. לעומת זאת, עמדתו האישית הייתה שצריך לעשות 'זכר לשמיטה' וישראל כלל לא יעבדו בשמיטה, בוודאי לא במלאכות דאורייתא, כפי שבא בתשובתו.

⁸ כלומר, בכ"ח בשבט (יום שישי) אז התקיימה הפגישה, והושג הסכם הפשרה הנ"ל.

בתשובה נוספת הנכתבת כשבועיים לאחר מכן, הוא כותב (סי' נו):

גם בענין שיעבוד הישראל בשנת השביעית קשה מאוד. ולמי שהשענה דחוקה לו ביותר א"א שיתירו לו הב"ד אלא במלאכות שאסורין מדרבנן ובחרישה כיון שמוותר עד ר"ה נתיר להם לחרוש עד ר"ה ואח"כ להשקות מים שאינו אלא מדרבנן, אבל מלאכות דאורייתא אע"ג ששביעית בזה"ז דרבנן, קשה מאד להתיר. גם לא יקובל ההיתר ע"י רוב חכמים. ובדברי הפלגאה אוהב לטעון, שמעתי שכבר שקל למטרפסי'.

לדעתו שביעית בזמן הזה מדרבנן. המלים "קשה מאוד" חושפות את ההתלבטות ואת הרגישות הגדולה שלו כפוסק שחשובה לו טובת החקלאים מחד, לבין תפיסתו את ההלכה מאידך. עם זאת, ר' יהושע אינו כותב את המלים: "אסור לישראל לעבוד בשביעית". במקום זאת הוא כותב: "קשה מאוד", מה שפותח פתח לומר שיייתכן שמעיקר הדין, אילו היה משתכנע שבאמת אין ברירה אחרת, גם הוא היה מתיר עבודה ע"י ישראל, שכן שמיטה בזמן הזה היא דרבנן. ברם מפאת החשיבות שיש ב"לעשות זכר לשמיטה" ובמקום שאם יעשו מלאכות דרבנן יהא די בכך, הוא סבור ש"קשה מאוד להתיר". שוב חוזר הצורך שלו להימנע ממחלוקת: "גם לא יקובל ההיתר ע"י רוב חכמים". זהו שיקול ציבורי הלוקח בחשבון את דעתם של המתנגדים, ומנסה להציע פיתרון שיתקבל גם עליהם. סיום התשובה נכתב ברמז, ולא ברור לי מה כוונתו.⁹

התשובה האחרונה נכתבה כחצי שנה מאוחר יותר, בתחילת אלול תרמ"ח. אף שיש הסבורים שתשובה זו משקפת את דעתו של ר' יהושע¹⁰, לענ"ד תשובה זו אינה משקפת נאמנה את דעתו ההלכתית, והיא משקפת בעיקר את התסכול שהיה לו מעיסוקו בנושא השמיטה (סי' נט):

הנה מעולם לא נכנס ספק בלבי שיהא שום חשש איסור בשביעית בזה"ז במכירות שדה לנכרי משום חשש שביתות שדה בשביעית אחר שאין השדה שלו... ומה שנדפס במכתב עתי הנקרא מליץ על שמי לא מדעתי הי'¹¹, כי מתחילה לא הסכימה דעתי כלל על היתר שיעבוד ישראל בשביעית גם בקרקע של גוי וכדעת התוס' בגיטין ס"ו⁹ הניזקין. אמנם לאשר היושבים עמי דעתם הי' לסמוך על הרב הג' מקאוונא לגמרי **בטלתי דעתי**. ואח"כ כתבתי להה"ג מביאליסטאק שלא להתיר העבודה בשביעית, רק בהסכם רבני א"י כמבואר בירושלמי חביבה אלי קטנה וכו', וזה שנדפס במכתב העתי שלא בידיעתי וברצוני הי'. וכלל הדבר כי בהיתר עבודת ישראל בעצמו בשביעית גם בשדה גוים בסודם של מתירים אל תבוא נפשי. אמנם להתיר למכור השדה לא ידעתי מקום לאסור במקום הפסד מרובה, ועכ"ז אני מושך ידי מזה. וזה המעט לא כתבתי אלא לכבודכם. ואבקש מכבודכם לבל יטרידוני עוד בזה... אל יחר אפכם על אשר לא פלפלתי בדבריכם כי אחר אשר אין דעתי להתערב עוד בעסק זה לא ראיתי לעיין בדבריכם גם לא קראתי רק איזה שורות.

הוא מבקש שיניחו לו. הוא מספר את התגלגלות העניין מבחינתו. בתחילה אף שדעתו "לא הסכימה כלל על היתר שיעבוד ישראל בשביעית", הוא היה מוכן לפשרות עם המתירים, "בטלתי דעתי". בסיומה של שנת תרמ"ח, ר' יהושע מקוטנא לא רוצה יותר לעסוק בכך.

⁹ הביטוי 'שקל למטרפסיה' מופיע שלוש פעמים בתלמוד בשם רב יוסף ופירושו גמול של מידה כנגד מידה.

¹⁰ עי' למשל: הרב מ' לוי, קונטרס דבר השמיטה, בני ברק תשמ"ז, עמ' עא; ילקוט יוסף, שביעית, תש"ס, עמ' תרכו.

¹¹ נראה שכוונתו היא לעיתון "המליץ" טו, תרמ"ח שם פורסם: "כי פסק הדין על אודות שנת השמיטה באה"ק יצא להיתרא מלפני הגאונים הגדולים ר' יצחק אלחנן, ור' שמואל מאהיליווער מביאליסטוק, ור' יהושע מקוטנא". לא מצאתי גיליון זה (י' אפל בעמ' 292 מצטטו, וכן י' הירשנזון, דבר השמיטה, תרמ"ח, עמ' פח).

לענ"ד, למרות הלשון החדה בנוגע לעבודת יהודים "בסודם של מתירים אל תבוא נפשי", אין לפרש תשובה זו כאילו הוא חזר בו מפסיקותיו הקודמות. ראייה לכך היא שגם מעצם המכירה, שברור לו שהיא מותרת, הוא מושך את ידו. גם כאן לשון זו משמעה המילולי שהוא מעוניין להתרחק מאותם המתירים, ואין כאן פסיקה אוסרת.

נראה כי הסערה שהתחוללה בנושא גרמה לו להדיר רגליו מעמדת המתירים. תימוכין לכך ניתן למצוא החל מהתשובה הראשונה שנכתבה באדר ועד לתשובתו האחרונה באלול, שבהן הוא מדגיש שאין הוא מעוניין להיכנס במחלוקת עם רבני ארץ ישראל ורבני ירושלים. לכן גם ממכירת הקרקעות, שברור לו שהיא מותרת במקום שיש הפסד מרובה, הוא מושך את ידו. שלא ימכרו את האדמות, ושלא יעבדו יהודים בחקלאות.¹²

לבסוף יש לשאול: עד כמה הרצון שלא ליצור מחלוקת עם רבני ירושלים השפיע על דעתו? מה הוא היה אומר אילו היה מתחוויר לו שמלאכות דרבנן אינן מספיקות, ויש עדיין הפסד מרובה אם לא יתירו מלאכות דאורייתא בזמן הזה ששמיטה דרבנן? מה כוחה ההלכתי של חתימתו על הפשרה המתירה לחקלאים העניים ש"יעשו מלאכה בעצמם"? ומה המשקל של הקביעה "טוב לעשות זכר לשמיטה" - האם זוהי המלצה חשובה או שמא הלכה קבועה בכל זמן?

4. הרב שמואל מוהליבר (ביאליסטוק)

בר הפלוגתא של ר' יהושע מקוטנא הוא ר' שמואל מוהליבר. כפי שמתברר, הרב שמואל סבר שאחרי המכירה יש להתיר את כל המלאכות על ידי ישראל. הוא מתאר בעצמו את השתלשלות העניינים במכתבו משנת תרנ"ה (ח"י בתמוז)¹³. במכתב זה הוא מנתח את דעתו של ר' יהושע ואת הפסק המפורסם של ר' יצחק אלחנן שעליו הוא חתם בשמיטת תרמ"ט¹⁴:

והנה בשנת תרמ"ט... התרנו להם לעבוד בשביעית בשנה הנ"ל. בראשונה התועדתי בוודא עם הגאון הגדול הצדיק מו"ה יהושע אב"ד דקוטנא ז"ל, וצרפנו את הרב הגאון מ' שמואל זנוייל נ"י להיות ב"ד של שלושה והתרנו העבודה בשמיטה בשנה הנ"ל ע"פ שטר מכירה שיעשה בב"ד של ירושלים. אח"כ הסכימו אתנו גם הגאון הגדול מקאוונא שליט"א, הגאון הגדול מו"ה חיים אלעזר וואקס ז"ל אב"ד קאליש, הגאון הגדול מו"ה מרדכי עליאשברג ז"ל מבוסק ועוד גאונים אחדים. ולא היתר עולמי, כי חשבנו שהקב"ה יצווה ברכתו והקולוניסטים יוכלו לשמר שמיטה כהלכתה, אבל לא חפץ ה' וממכתב הקולוניסטים אני רואה, כי לא לבד שמצבם לא הוטב אלא אדרבה פרטים אחדים נוספו הדוחקים אותנו עוד

¹² כעבור חמישה חודשים תשובה זו מתפרסמת בעיתון, ראו: "החבצלת" 16, ב' בשבט תרמ"ט. צריך עיון מה הסיבה שהוא מפרסם תשובה זו, ומה הסיבה שלקח כמעט חצי שנה עד שהיא פורסמה.

¹³ עדות נוספת על דעת הרב מוהליבר בשנת תרמ"ט נמצאת גם ב"המליץ" 58, כ' באדר שני תרמ"ט, מפיו של יחיאל מיכל פינס. חשוב לציין שפינס עצמו היה קרוב לדעתם של המתנגדים למכירה (לעיל הע' 6), והוא עצמו מודע לכך שהעמדה שהוא מייחס לרב שמואל היא פרשנות שלו (עמ' 3): "והנה אמנם נודעת אח"כ מפי כתב מורי הרה"ג הרש"מ נ"י, כי כוונתו היתה בהפליאו בין עבודה לעבודה להתיר את העבודות הנחוצות אע"פ שעקרון מדאורייתא, ולאסור את העבודות שאינן נחוצות אע"פ שהן מדרבנן... ואם גם נאמר כי כוונת הרה"ג המתירים היה כפירוש הרה"ג הרש"מ נ"י, להתיר העבודות הנחוצות דווקא, הנה כבר גלית דעתי שברוב המושבות לא היתה העבודה מצד עצמה נחוצה כלל".

¹⁴ מתוך ארכיון רחובות מס' 306. פורסם לראשונה בעיתון "היהודי" כו, כא בתמוז תר"ע. מובא אצל מ' פרדימן, הנ"ל, עמ' 476-478; הרב נריה, הנ"ל, עמ' 68; ניצני ארץ ו עמ' 17-18.

יותר לבקש היתרים, להציל מאות משפחות מרעב והישוב כלו יהרס חלילה. והנה גם אז התירו גאונים אחדים את כל המלאכות ע"י ישראל. וגם אנכי היתה דעתי אז להתיר כל המלאכות, גם אלה שהיו אסורות מדאורייתא ע"י ישראלים, כאשר בארתי כ"ז בקונטרסי בארוכה¹⁵, אך בטלתי דעתי אז מפני דעת הגאון דקוטנא ז"ל שאמר: דעתי נוטה שיש עכ"פ לעשות זכר לשמיטה' שלא יעבד הישראל בעצמו, ולכל הפחות במלאכות דאורייתא. אך גם הוא ז"ל הוסיף על דבריו אלה במכתבו מן י' ניסן תרח"ם וכתב: אמנם אני מבטל דעתי מפני רבני ספרד בארץ ישראל.

הרב שמואל מגלה מספר דברים חשובים ביותר. גאונים אחדים התירו כבר בשמיטת תרמ"ט לעשות אפילו מלאכות דאורייתא על ידי ישראל¹⁶. גם הרב שמואל עצמו היה בין המתירים, אך

¹⁵ כפי הנראה קונטרס זה אבד בשריפה של גטו ביאליסטוק. תודתי לרב אחיעזר ארקין על הערתו זאת.
¹⁶ שמותם של תשעה עשר הרבנים המתירים נמצא בגיליון "הצב" טז, יא בניסן תרמ"ח, וכן ראו: הרב יצחק הירשנזון, "הרבנים הגאונים המהפכים בכחא דהיתרא, וממציאים לנו תקנה ע"פ תוה"ק באופן שיהיה מותר חרישה וזריעה בא"י בשנת תרמ"ט", דבר השמיטה, ירושלים תרמ"ח. וכאן נביא כמה רבנים אשכנזים שהתירו במפורש את כל העבודות ע"י ישראל אחרי מכירת הקרקע (בשמיטת תרמ"ט):

א) הרב יעקב מרדכי הירשנזון (ירושלים) ב"הצב" כ"א בשבט תרמ"ח: "וכן בשביעית, מותר לחרוש ולזרוע בקרקע הגוי אפילו מדרבנן וכו', וכן דעת הגר"א ז"ל דאין קדושת הארץ עכשיו אלא מדרבנן... הרי מפורש יוצא מפי עמודי עולם... ויש קנין לנכרי ובקרקע גוי מותר לישראל לחרוש ולזרוע ואין בפירותיו משום קדושת שביעית כלל... ולפי האמור יש תקנה גדולה להקנות הקרקע לגוי ואז יהיה מותר לישראל לחרוש בה". עוד על דעתו ראו: "הצב", ה' באדר תרמ"ח; "המליץ" 15, י"ח בשבט תרמ"ח.

ב) הרב מרדכי אלישברג התיר לעבוד בשנת השמיטה גם ללא מכירה לגוי. ראו: "המליץ" 268, ט"ו בטבת תרמ"ט: "לא יכולתי למלאות רצון חברי לעלות לדוכן כהני הגאונים שקדמוני, יען כי לא לבי הלך לעשות ההיתר בעצות מרחוק... יען לפי דעתי, דעת התורה נוטה ומכרעת להתיר לגמרי עבודת שנת השמיטה אשר לפנינו לאחינו הקולוניסטים... ואחר כל הדברים והאמת האלה, ראה לבי בחכמה כי טוב להתיר להקולוניסטים הללו בימי דחקם וצרכם לחיי נפש לעזר נדיבים, עבודת הארץ בשנת השמיטה הלזו, עד נזכה ונראה בשנת השמיטה שאחריה, שיחיו כבר כל אחינו העובדים מתבואת אדמתם בשנות העבודה, ולא יצטרכו לידי מתנת ב"ד והלואתם".

ג) בגיליון הבא של "המליץ" 269, ט"ז בטבת תרמ"ט הרב אלישברג תוקף את האוסרים בחריפות: "ואשר שמעתכם אומרים שזה אינו נקרא 'חיי נפש' הואיל ואפשר להחיות הנפשות ע"י נדבת חובבי היישוב או על נדבת השר הנדיב (=רוטשילד) או בהבטחת ראשי בעלי החלוקה... הנה כל אלה דברי רוח, דברים שאין בהם שום ממשות, הראשונות מביאות לידי גיחוך וימלאו בשחוק מכאיב לב את פי שומעיהם לאמר 'האם בשביל זה לא מקרי חיי נפש הואיל ואפשר להתפרנס מן הצדקה?' – בוז ולעג לסברה נבערה כזו!". התקפה זו נענתה בהתקפות נגדיות. לתגובתו על התקפותיהם ראו: "המליץ" 104, כ"ג באייר תרמ"ט. הרב אלישברג פרסם את דעתו גם ב"הצב" יג, י"ט באדר תרמ"ח. עוד על הסערה בענין ראו: א' ארקין, ה"ל, עמ' 62-67. מכתב עידוד של הרב מוהליבר פורסם על ידי 'גר ותושב', ב"המליץ" 85, א' באייר תרמ"ט.

ד) הרב יהונתן אבעלמאנן, קונטרס תורת יהונתן, ווילנא תרמ"ט, פרק י, דן באריכות בשאלה אם ניתן לומר ספק ספיקא להתיר את השמיטה לגמרי (גם ללא מכירה). בסיום הדיון הוא דוחה את הספק-ספיקא אך מסיק (אות עו): "ולדעת רוב הפוסקים דשביעית בזה"ז דרבנן, יש לצרף להתיר בזה עוד משום פסידא דומיא דבית השלחין", עיי"ש. (ד בעל האבני נזר, יו"ד סי' תנח, תומך בדעתו של רב העיר טבריה שהסתמך על דעת בית דין של הספרדים.

הוא ביטל דעתו מפני דעתו של ר' יהושע מקוטנא. ר' שמואל מסביר את עמדתו של ר' יהושע: גם הוא, שקבע שלא יעבוד ישראל היה זה משום "שיש על"פ לעשות זכר לשמיטה", ולא משום שהוא סבר שיש איסור עצמי במלאכות האסורות מן התורה. ולבסוף, גם ר' יהושע השאיר את הפסיקה בפועל בשאלה זו לסמכותם של רבני ספרד בארץ ישראל, והם התירו את כל המלאכות על ידי ישראל¹⁷. בשנת תרנ"ו החליט הרב שמואל לעמוד על דעתו המקורית וקבע:

הנני לעמוד על דעתי המבוארת בקונטרסי להתיר כל המלאכות ע"י ישראלים, ולעשות זכר לשמיטה כאשר הורה הגאון הגדול חכם באשי מירושלים שליט"א בספרו שמחה לאיש.

גם לדעת הרב שמואל חשוב "לעשות זכר לשמיטה", אלא שהוא מציע תחליף לכך. במקום לאסור עבודת יהודים כפי שחשב ר' יהושע, הרב שמואל מציע שהתחליף יהיה להקצות חלקת אדמה שאותה יובירו בשמיטה, כפי שהציע החכם באשי, הרב יעקב שאול אלישר. הרב שמואל מוסיף הערה חשובה, והיא הצורך להתייעץ ברבני ירושלים:

ובכל זאת, תנאי הנני מתנה כי לא יעשו כל מלאכה טרם שישאלו את גאוני ירושלים שיחיו, אשר לפי דעתי גם הם יסכימו להתיר כאשר ישמענו מפי האיכרים כי קיומם וקיום הקולוניות תלוי בזה... אמנם אם לא יאבו גם כעת להתיר, אזי יעשו האיכרים כהוראת הגאון החכם באשי ובית דינו, אשר כבר הורה להתיר בספרו הנ"ל, ובל"ס יתירו גם עתה. ונוכל לצרף גם דעתי, גם דעת הגאונים הגדולים נוחי נפש ז"ל הנ"ל לדעת הגאון חכם באשי שליט"א, וככל אשר יורה הוא לאכריים יעשו ולא יטו ימין ושמאל מדבריו.

הוא 'משוכנע' שרבני ירושלים הפעם 'יסכימו להתיר', כפי שאכן קרה למהר"ל דיסקין, ולהגר"ש סלנט ששינו את דעתם בשמיטת תרנ"ו¹⁸. לבסוף מוסיף הרב שמואל פסיקה מפתיעה ביותר:

ה) בגיליון "הצבי" הנ"ל (י"ט באדר), הרב משה ריינס מספר שאביו הרב יעקב יצחק ריינס השתדל גם הוא בכל מאודו למצוא דרכי היתר לשנת השמיטה. ראו גם מכתבו של ליליינבלום לרש"י פין, כ"ו בתשרי תשמ"ח, כתבים, מכתב 671, עמ' 328; מופיע גם ב'היתר תרמ"ט', הנ"ל, עמ' 51.

לא מצאתי את המכתב שעליו מדובר. בתשובה נג מופיע עניין הדומה לזה.¹⁷

המהר"ל והגרש"ס חתומים בשמיטת תרמ"ט על כרוזי האוסרים, ראו: "החבצלת" 6, כ"א במרחשון תרמ"ט "הודעה גלויה"; כרוז האוסרים, בתוך ספר השמיטה לר"מ טוקצ'נסקי (תשנ"ג), עמ' סח.¹⁸

על שינוי דעתו של הגרש"ס ועל היותו ממסדרי המכירה של תרס"ג ראו: הרב נריה, הנ"ל, עמ' 70. על שינוי דעתו של המהר"ל נראה שאין עדות כתובה, אך מעיד על כך האדר"ת בעצמו, ראו: אגרות א, נוספות ט, הנ"ל ולקמן, הע' 28. ראו גם עדותו של הרב יוסף הלוי (חתנו של הרב נפתלי הירץ הלוי שהיה הרב של יפו בשמיטת תרנ"ו), הוראות שעה, ירושלים 1909, פרק לב: "ובשמיטה הראשונה הסכימו כל הרבנים הגאונים שבאה"ק ובתוכם גם מר חותני זצ"ל להוראות איסור... ואת ההוראות היתר של הגאון ר"א, הגאב"ד דקאוונע זצ"ל, לא קבלו. והחרדים לדבר ה' שמרו שמיטה כדת... ומעט מזעיר שנהגו כהוראות היתר של הגאון ר"א זצ"ל. ובהשמיטה דשנת תרנ"ו שהישוב החדש אז כבר עשה פרי, ונתרחב במידה מרובה בגנות, בכרמים ופרדסים עד שבכלל לא היה באפשרי לשמור השמיטה כדת לאסור בסחורה ובאיסור הוצאות פירות שביעית לחו"ל ובעבודת הנטיעות הנחוצות וכל צרכיה ופרטיה, כי היו סובלים היזק רב בשביל זה... הציע מר חותני זצ"ל לפני הגאונים שבירושלים ובראשם הגאון רשכבה"ג מ' ריל"ד זצ"ל החבילה להתיר עבודת הכרמים ופרדסים ע"י מכירה לעכו"ם. ומה שעמד לנגדם האיסור דלא תחנם המציא המצאה למכור אילנות ע"מ לקוץ... והצעה זאת הוטבה בעיני הגאונים שבירושלים ובראשם הגאון מאור הגולה ריל"ד זצ"ל והסכימו לזה עד שכולם בהסכמה מאוחדה כתבו להגאון ר"א מקוונא זצ"ל, שבל יורה עוד הוראתו באה"ק יען שכולם מסכימים כהוראות הגאב"ד דיפו".

גם זה ראיתי להודיע, כי אותם הקולוניסטים העשירים היכולים לשכר פועלים. דעתי נוטה לאסר עליהם העבודה, וישכרו פועלים ישראלים את אחיהם העניים (ע"י באו"ח סי' תקמב סע' ב)¹⁹.

זהו ניסוח מחדש של הפשרה מהשמיטה הקודמת ושל כתב ההיתר של ר' יצחק אלחנן שבא בעקבותיו. כזכור, הסכם הפשרה תלה את היתר העבודה במצבו הכלכלי של החקלאי, וחילק בין החקלאים העשירים לבין העניים. הרב שמואל מוכן לאמץ קריטריון זה באופן הבא: המתיישבים העשירים, דהיינו אלו שיכולים לשכור פועלים, אסורים לעבוד בעצמם אלא חייבים לשכור פועלים ישראלים, את אחיהם העניים. לאחר המכירה, לא רק שאין צורך להביא גויים שיעבדו, נהפוך הוא, חייבים להביא עובדים יהודיים. אין צורך לומר שהחקלאים העניים רשאים לעבוד בשמיטה כרגיל בשאר שנים²⁰. לפי זה, בעין צורים היה אולי ראוי שלכבוד שנת השמיטה יפוטרו העובד שאינו יהודי, ובמקומו יקחו עובד ישראל עני.

5. הרב יעקב שאול אלישר (היש"א ברכה, ירושלים)

הרבנים הספרדים התירו בפשטות את העבודה על ידי ישראל²¹. החכם באשי דאז, הרב יעקב שאול אלישר בספרו שמחה לאי"ש²², מקדיש לעניין קונטרס בשם 'שנת השבע'. הקונטרס בחלקו כתוב בצורה של משא ומתן בין הרוצה להקל ובין המחמיר. הוא מניח בפשטות שבזמן הזה שביעית דרבנן, ואם כן יש ללכת לקולא. וכה דבריו לצד המחמיר:

אחר שידעת באמת והודית בפוך דאיסור שביעית בזה"ז הוא איסור דרבנן לדעת רובא דרבואתא, כאשר דברת בפוך, הא לא יכחיש שום חכם בכל ספק שיפול באיסור שעיקר איסורו מדרבנן, דאזלינן לקולא.

והנה בנידון שאלתנו יש ספק אם המושבות הללו אשר הם סמוכים ליפו ת"ו ולרמלה יע"א, לא בקיאין בהו אם הם ארץ ישראל גמור או אם הם חו"ל... וא"כ מאחר דאיכא ספיקא במושבות האלו אשר סמוכים המה ליפו ולרמלה, ואפשר שהם חו"ל, הוי ספיקא דרבנן. ולא להקל לחרוש ולזרוע בשדה של ישראל חלילה! אלא להערים באופן שנבאר להלן, שיהא מותר אליבא דכ"ע באין תפונה.

ואף אם נאמר דאלו המושבות הם המה ארץ ישראל גמור... אכתי איכא ספיקא בשנת השמיטה רואין, כוונתי לומר דיש להסתפק אם שנה זו היא שנת השמיטה... רק כוונתי רצויה אם יש מקום אחר שאינם נוהגים לפי סדר החשבון הזה, וכאשר ידוע מחלוקת רש"י ור"ח ז"ל שנת החרבן בית א'...

¹⁹ זו לשון השו"ע שם בנוגע להלכות חול המועד (שווה דינו לשביעית): "כל מלאכה מותר לעשותה על ידי פועל שאין לו מה יאכל כדי שישתכר וירויה".

²⁰ לא לחינם הספיד הרא"ה קוק את הרב מוהליבר במילים "גדול וגבור" (מאמרי הרא"ה עמ' 127-130). ראו: הרב י"ל הכהן פישמן, ספר שמואל, זכרון להרב שמואל מוהליבר במלאת עשרים וחמש שנה לפטירתו, ירושלים תרפ"ג.

²¹ ראו גם דעתו של הרב רפאל יצחק ישראל ב"הצב"י, י"ט באדר תרמ"ח שחזק את ידי המתירים, וחתם עם חותם בד"ץ הספרדים. על קונטרס 'שנת השבע' של הרב שאול חתם המחותן שלו, הראשון לציון הרב רפאל מאיר פאניז"ל, וכן אצל י' אפל, הנ"ל, המעיד אף הוא על כך.

²² הרב י"ש אלישר, שמחה לאי"ש, יו"ד סי' כו, ירושלים תרנ"ג.

ומצטרף לזה, כי אלו המושבות אינם קנויים לצמיתות (הנקרא מול"ק) כי אם ארץ המלך (ונקרא ער"ץ מירי)... [ואינו יכול לבנות אפילו חדר קטן בלא מאמר ממקום המלוכה... נמצא שזה השדה הקונה אותה, לא יקרא בעל הקרקע כמו בשדה מול"ק אלא הרי הוא כשכיר בתוכה שהוא שוכר מן המלך, ושמו שכיר ממש...]

שלושת הספקות שהרב שאול מעלה גורמים לכך שיש ספק בעצם דין השמיטה בזמן הזה. לפי זה, היה מקום לחשוב שמעיקר הדין יאמר הרב שאול שאם שמיטה דרבנן, ויש כמה ספקות בדין זה, אין צורך כלל לשמור שמיטה. הרב שאול עצמו אינו מציע לומר זאת, ומסביר שהקולא שעליה הוא מדבר היא "לא להקל לחרוש ולזרוע בשדה של ישראל חלילה אלא להערים..." (ע"י מכירה לגוי). מאליה מתבקשת השאלה: מדוע הוא אינו הולך עד הסוף להקל ולומר שבזמן הזה כלל אין צורך לשמור את השמיטה דרבנן אחרי שיש בה ספקות רבים? נראה שהתשובה לכך היא שהרב שאול אינו מבקש לחולל מהומות. מאחר שגם הרבנים המקילים האשכנזים בהיתר המפורסם דיברו על מכירת האדמות לגוי, גם הרב שאול מכון את תשובתו לשם.

הרב שאול מתיר בפשטות עבודת ישראל לאור תפיסתו העקרונית את דין השמיטה בזמן הזה: וא"כ עתה, דשביעית בזמן הזה בא"י דרבנן... הא דאיי ופשוט דמותר לישראל להיות אריס וחוכר, וכ"ש להיות שכיר בקרקע הגוי...

הרב שאול מציע 'לעשות זכר לשמיטה' בדרך חדשה, והיא להקצות חלקה שבה לא יעבדו: ואחר כל אלה הדברים הרשות ביד האדונים השרים הנדיבים המחזיקים ביד יושבי המושבות... אם יש את רצונם להתנהג בחסידות וביהדות ולהניח כל השדות נחלת שדה וכרם בור, ולא ליגע בהם יד, מה טוב חלקם ומה נעים גורלם, שמקדשים ש"ש ברבים. ואם כה יאמרו, שרצונם שחוששים שילך כל ממונם שפיזרו כמה מיליון פראנקוס לאיבוד, כי יחרב היישוב אשר עמלו ויגעו מיום שקנו אלו המושבות עד היום... ובכן לפי דעתי דעת הדיוט הדרך הנכון והישר טרם כל יצו השרים הנדיבים המחזיקים הי"ו לבני המושבות למען יפרישו חלקת שדה גדול דונם אחד שעולה אלף ושש מאות אמה, ויהיה מוקצה שלא יהיה בור {} לא יזרע ולא יחרשו ולא יעבדו בו שום עבודה, ויאסרו אפילו ספיחים בכדי שבזה יתקיים מצות שביעית בארץ ישראל אף אם היא מדרבנן, ובוהו אנו ניצולים שלא יאמרו ח"ו תשתכח תורת שביעית מישראל.

6. הרב אברהם יצחק הכהן קוק

יחסו של הראי"ה להיתר המכירה ראוי לעיון מיוחד. הראי"ה מנהל מערכה לטובת היתר המכירה של שנת תר"ע, שהיא השמיטה הרביעית מאז החל הפולמוס. פועלו של הראי"ה בעניין החל אחרי הגיעו לארץ ישראל והתמנותו לרב יפו והמושבות²³. בראשית דרכו, הראי"ה הסתייג מהיתר המכירה מאוד. ובאמת, כיצד יעלה על הדעת שמי שמשנת ארץ ישראל וקדושתה לנגד עיניו²⁴, יזדקק למכור את הארץ לנכרים, וזאת עוד בכדי

²³ רבו הכותבים על דרכו ואכמ"ל, וראו גם ניתוחם של: מ"צ נהוראי, "הערות לדרכו של הרב קוק בפסיקה", תרביץ נט, ג-ד (תש"ז), עמ' 489-492; א' מלכאל, "אידיאולוגיה והלכה בהיתר המכירה של הראי"ה קוק", שנתון המשפט העברי כ, (תשנ"ז), עמ' 169-211 ועוד. מקורות נוספים: ח' בן ארצי, הרב קוק בפולמוס השמיטה, תשס"ז, עמ' 109 ואילך.

²⁴ כך הוא מעיד על עצמו (אגרות הראי"ה ח"א ס' קצ: "אשר אהבתה (=של א"י) תקועה בלבבי, וממש איני משער את האפשרות להיפרד ממנה אפילו לרגע ממש, ולצאת מנחלת ה' לחו"ל". וכן בח"ב ס' תקכב: "אם יתנו לי מלא חללא

להשתמש מקיום מצוות השמיטה?! נוסף לכך הוא הרקע שממנו בא הראי"ה, רקע שאמור להוביל אותו באופן טבעי להתנגד למכירה. דודו של אביו של הראי"ה היה הרב מרדכי גימפל יפה שהנהיג את ההתנגדות החריפה להיתר המכירה במושבה עקרון בשמיטת תרמ"ט. הנצי"ב, שהיה מרבתי של הראי"ה, על אף היותו מחובבי ציון, התנגד להיתר בכל תוקף²⁵. האדר"ת, שהיה מרבתי ואף חמיו של הרב, אף הוא התנגד להיתר המכירה (בהיותו בחו"ל). ואכן, הרב מעיד על עצמו שבהיותו בחוץ לארץ גם הוא התנגד להיתר המכירה, ואף כעס על הרבנים שחשבו להשתמש בו²⁶. מתוך כך סבר האדר"ת (בשנת תרס"ב) שהראי"ה לא יהיה מוכן לקבל את הרבנות ביפו בגלל הצורך להשתמש בהיתר²⁷.

המהפך בעמדתו של הרב קשור בעלייתו של האדר"ת לארץ ישראל (תרס"א). האדר"ת שינה את דעתו אל מול פני המציאות שטפחה על עמדתו הראשונה. האדר"ת מתכתב עם הראי"ה (חתנו), ומתוך כך האדר"ת והראי"ה משנים את עמדתם ותומכים בהיתר בדוחק²⁸. למרות המהפך בעמדתו, המעיין בדברי הראי"ה יכול לחוש כמה קשה היה לו לתמוך בהיתר. הוא מכנה אותו בכינויים שונים: 'אינה משנת חסידים', 'היתר דחוק'²⁹, 'פרצה דחוקה'³⁰ ועוד. מתבקשת השאלה: אם הרב סבר שההיתר בעייתי ביותר, כיצד הוא הסביר לעצמו את תמיכתו?

דעלמא בשביל רגע אחד של נשימת אוירה הק' של א"י, ולעומת זה אם כל כסף וזהב שבעולם יתנו לי בשביל נשימה אחת של אויר הטמא של ארץ העמים, בוז אבז להם".

25 קונטרס 'דבר השמיטה': שו"ת משיב דבר ח"ב סי' נו. התנגדותו מבוססת על כך ששביעית בזה"ז דאורייתא. לדעת המכירה נועדה רק לצורך 'פרנסת אשה ובנים', ואין זה מצב של פיקוח נפש, לכן אין להתיר איסור תורה, וגם לא איסור דרבנן. עם זאת, חשוב היה לנצי"ב להציע פתרון הלכתי למתיישבים, והוא מציע להם להפקיר את שדותיהם בפני שלושה. מה גם שהוא סבור שבזמנו אין זה כל כך קשה לקיים את מצוות השמיטה, ובמיוחד כשמדובר: "על איזה סך אנשים" (לפי עיתון "המליץ" מדובר על שלוש מאות משפחות) במחוז פלשתינא. לענ"ד צ"ע גדול מה היה אומר הנצי"ב היום. ראו גם מכתבו לפינסקר, ב'היתר תרמ"ט', עמ' 61, וכן: א' מלכיאל, הנ"ל, עמ' 175-177.

26 אגרות ראי"ה ח"א סי' רז, עמ' רנח. שם הוא מתאר את דעתו של האדר"ת בהיותו בחו"ל שנטה לדעת האוסרים: "כששמע (האדר"ת) את טענת האוסרים והמתירים היתה דעתו וכן דעתי אז נוטה להאוסרים, והיונן נקטין בדעתין טובא על המתירים. אמנם, כאשר בא לארץ וראה הכל בעיניו...". עוד על שינוי דעתו של האדר"ת ראו בהע' 28.

27 אגרות הראי"ה ח"א א, נוספות סי' א, עמ' שעב: "עה"ק יפו נחוצה מאוד לרב... ענין החוצץ בזה אולי מפני שנת השביעית הבעל"ט, אשר בקץ הקיץ הבעל"ט על הרב דיפו להשיג על המושבות ולכל אשר להם... ואולי לא ירצה לתת הכשרים להיין מפירות שביעית הנעשה בהיתר שנמכר לא"י". תודתי לרב עמית קולא על הערתו זאת.

28 האדר"ת מעיד על שינוי עמדתו: אגרות הראי"ה ח"א א, נוספות סי' ט, עמ' שעז: "ודעתי עתה שונה הרבה משנת תרנ"ו, שאז נתווכחתי בדובעללן עם הגאבד"ק ביאליסטאק (=הרב מוהליבר) יבדילנו ד' לחייטו"א, אבל עתה הרבה הרבה נשתנו". בהוראות שעה, הנ"ל, פרק לא, עמ' קטו-קטז יש מכתב מהאדר"ת לרב נפתלי הלוי שבו הוא מציג את עמדתו החדשה: "ע"ד שאלתו בהיתר עבודה לאחינו שומרי השביעית איך יעשו בשביעית הבעל"ט: א) בדבר הוראתו אשר גם הגאון האדיר מהר"ל"ד (=מהר"ל דיסקין) הסכים לכתרה"ה למכור האילנות עם הקרקע מקום היניקה... אמנם לענ"ד נ"ל שכדאי הוא הגר"ל"ד ז"ל לסמוך עליו בשעת הדחק כנ"ד". ראו גם הע' 18.

הוכחה לכך שכבר בביוסק הרב שינה את דעתו ראו: משפט כהן סי' נח; אגרות הראי"ה ח"א סי' רז, הע' 38. משפט כהן סי' סג.

30 אגרות הראי"ה ח"א סי' רז וסי' רפז; שו"ת משפט כהן סי' ס ועוד.

מדוע הוא מנהל מאבק לטובתו? תשובתו של הרב מורכבת, אתייחס לשתי סיבות מתוכה: (א) מדובר בשעת הדחק. (ב) שמירת שמם הטוב של האיכרים.³¹

א. הרב מסביר שלגיטימי להשתמש בהיתר היא משום שמדובר: "במקום דחק עצום ונורא" (משפט כהן ס' טג), "שעת הדחק איום ונורא" (סי' סד), "שעת הדחק שאין דוגמתה בכל השאלות שבעולם" (כהן ס' פא), "שהדחק גדול עתה עד לאין שיעור" (שבת הארץ, קונ"א עמ' קכא), ועוד. הוא חוזר על כך שההיתר אינו דבר רצוי, ועצם השימוש בו גורם לו עצבות גדולה:

והשי"ת היודע כל תעלומות, רק הוא יודע את לבבי המר על גורל מצות השביעית אשר בכל לבבי ונפשי, ובכל חיי רוחי ונשמת, הנני משתוקק וצמא לחזקה ולהחזיר עטרה ליושנה.

(אגרות הראי"ה ח"א ס' קפט)

שהלב כואב הרבה על כל מה שאנחנו זקוקים לזה. (שם ס' רז)

שלבי דוי שהננו מופקעים מקדושת המצווה החביבה. (משפט כהן ס' טא)

וכן בעוד מקומות. לכן, הוא מתפלל לשעה שבה לא ניזקק להיתר:

ובזה יש לנו לקוות, כי יבואו לנו בחסדי השי"ת ימים טובים מאלה, שירומם ה' את קרן עמו באה"ק, ויוכלו להתפרנס בלא עזרת בו"ד... ואז יהיה אפשר להחזיר עטרה ליושנה בכל קדושתה ממש... וכפי ריבוי שיבתם של גאולים תתרבה הברכה העליונה להחיש גאולה, ואז נקיים הכל בבידור, באופן שיהיה לנו שילומים על כל צערנו ממה שאנו מוכרחים להשתמש בהיתרים דחוקים... והשי"ת ישמחנו בישועתו לזכות לקיום המצוה כהלכה.

(אגרות הראי"ה ח"א ס' קפט)

לכן גם הראי"ה תומך באותם החקלאים שאינם משתמשים בהיתר המכירה.³²

ב. הרב מדגיש שהוא נלחם על שמם הטוב של האיכרים הסומכים על ההיתר:

וזאת למודעי. כל הדברים אשר הרציתי ב"מבוא" (=לשבת הארץ), להמליץ על אחינו יושבי אדמת קדשנו ת"ו הסומכים על ההיתר הנהוג משמיטות שעברו, ע"פ הוראת חכמים שמצאו את הדבר נכון להורות בו הלכה למעשה להוראת שעה, לא באו כי אם להודיע שלא להשוות את העובדים הללו, העושים את מעשיהם ע"פ הוראה מסודרת, לעוברי חוק תוה"ק חלילה.³³

(מבוא לשבת הארץ, עמ' א.)

הרב מדגיש כי מדובר ב"הוראה מסודרת", "הוראת חכמים שמצאו את הדבר נכון". חשוב לרב לתמוך את הסכמתו בדעתם של הרבנים שחתמו על ההיתר בשמיטת תרמ"ט. כך גם בכרוז "בשם

³¹ ישנן סיבות נוספות כמו: המעבר מהחקלאות הפרטית בתקופת התורה אל החקלאות המסחרית בתקופה המודרנית, העימות נגד 'פריצי עמנו', תדמיתה של הדת, העימות מול החקלאים שכבר הורגלו בהיתר ולא ישמעו והדבר עלול לגרום לפרצות גדולות ביתר ענייני היהדות ועוד. ראו: אגרות קפט, רז, שיא, תקכב, תקנה ועוד.

³² כך מעידים שלושה חקלאים מעקרונ (שלא סמכו על היתר המכירה) ב"החבלת" 25, כ"א בטבת תר"ע: "הננו להזכיר לפני הגאב"ד שליט"א (=הראי"ה) כי בחודש חשון עמדנו לפניו ושאלנוהו דברים אחדים בענין היתר השמיטה, ובין הדברים הגיד לנו מפורש כי כל איש ישראל שבידו לקיים את השמיטה בדוחק, ובשנה הבאה יוכל לעבוד את אדמתו ולא לנטוש אותה ולנסוע לחו"ל, עליו החובה לשמור את השמיטה כהלכה. וזה יהיה זכות גדול לכלל האומה!... והוספנו לשאול: אם יש ביכולת האכרים האחרים לעכב בנו? ויענה לנו: כי אין להם כל צדקה להפריע בעדנו ממצוה גדולה כזאת, שאין לשער רוממותה. ומרוב שמחתו ועליצות נפשו הטהורה והקדושה הביע לנו ברכה בכתב...". עי' גם במבוא לשבת הארץ: "וזאת למודעי".

³³ ובמשפט כהן ס' טט כתב: "במבוא, שכל עיקרו לא בא כי אם ללמד זכות על ישראל קדושים הנוהגים בהיתר זה".

ה' א-להי מערכות ישראל" שנכתב בתרס"ט³⁴, הוא מסביר שההיתר הוא של "רבנן קשישאי אשר ראו בעני עמם למצוא עצה ותרופה בתור הוראת שעה". הרב פוסע בעקבות היתר תרמ"ט ועליו הוא בונה את היתרו בתר"ע:

התיקון הכללי שנעשה על ידי ע"פ הוראת הגאונים זקני הדור העבר נוחי נפש ז"ל, אשר חזקתי אותה נגד הקמים עליה לבטלה, באשר בבטולה יהרס כל יסוד ישוב אה"ק ומצב רגלי שלומי אמוני ישראל. (משפט כהן סי' עא)

"הוראת הגאונים" היא ההיתר שהתפרסם על ידי ר' יצחק אלחנן, שעליו חתמו הגאונים הנ"ל³⁵. אך למעשה הרב אינו מתיר עבודה לחקלאים העניים. עד כדי כך, שמאוחר יותר (תרע"ג) הוא מסביר את האסונות שפקדו את המתיישבים בכך שהם עשו מלאכות האסורות מן התורה, ולכן הם נענשו על כך מן שמיא³⁶.

בדומה למורו חמיו האדר"ת, הרא"ה מאמץ את דעתו של ר' יהושע מקוטנא בכל הנוגע לעבודת ישראל לאחר המכירה³⁷, ולכן בכרוז הנ"ל הוא קובע שכדי 'לעשות זכר לשמיטה' מותרות רק מלאכות דרבנן, ואסורות מלאכות מן התורה ומלאכות מותרות:

וזאת לדעת, שההיתר הנ"ל הנסמך על תקון המכירה, שהוא נעשה רק בהוראת שעה ומצד ההכרח הגדול והעצום, לא נתן להשתמש בו כ"א במה שנוגע ממש לעיקר קיום המושבות ומעמדם באה"ק, דהיינו: עבודת הקרקע המוכרחת... אבל בכל הדברים שאינם נוגעים לעיקר יסוד הישוב, כגון: נטיעת גנות לשם פאר והרחבה... חלילה לסמוך על זה ההיתר, שנאמר רק מפני דוחק הזמן. וראוי לנו 'לעשות זכר לשביעית' לשבות עכ"פ מעבודת הארץ, ככל מה שיהיה אפשר לנו בלא השבתת סדרי מחיית הישוב ובפרט בדברים שהם מותרות. וכן בגופי המלאכות: הנה ישנם ארבע מלאכות, שהן חמורות ואסורות מן התורה, והן: זריעה, קצירה, זמירה ובצירה, שהן אינן מותרות גם אחר המכירה להיעשות ע"י ישראל, כ"א ע"י פועלים נכרים, וחרישה צריכה תמיד שאלת חכם...

קל לזהות את הדמיון לדעתו של ר' יהושע הן בלשון "לעשות זכר לשביעית" והן בתוכן הפסיקה, לאסור מלאכות דאורייתא מכוח זה. לכן הרא"ה יוצא בהתקפה חריפה נגד השמועה כאילו הוא התיר מלאכות דאורייתא על ידי ישראל (ט"ז באלול תרס"ט)³⁸:

³⁴ צילום של כרוז זה ב: http://jnul.huji.ac.il/heb/shmitta/images/TB/06_2001L49a.jpg. ראו גם תגובת הרידב"ז בספר אגרות לרא"ה, ירושלים תשמ"ו, עמ' לו.

³⁵ וכן בכרוז הנ"ל; אגרות הרא"ה סי' רצא: "ובענין השביעית, הלא לא הייתי אנכי המתיר הראשון, וכבר נכבשה הדרך ע"י הגאונים ר"א מקאונא והגאון הספרדי מוהר"ש אלישר, וכמ"ח הגאון האדר"ת ז"ל ג"כ הסכים ע"ז בשמיטה העברה"; סי' שלה: "עצם ההוראה היא כבושה וישנה. ופרטיה ברובם הם מוטלים עלי. והייתי משתדל כפי המדה האפשרית לצאת ידי כל הדיעות, ולמנקט חומרי מתנייתא, כראוי לכל עוסק בהוראה אשר יראת ה' על פניו.. ובגופא דעובדא הייתי משתוקק מאד לסייע לדבר מצוה, לקבץ כחות לעזור לכל אשר ידבנו רוחו, שלא להפקיע קדושת אה"ק ולשמור השמיטה לכל הלכותיה"; סי' שלד; מבוא לשבת הארץ, פרק י, עמ' מד: "חלילה לערער על יושבי ארץ חמדה במנהגם שהונהג ע"פ גדולי חכמי ישראל בדורם".

³⁶ אגרות הרא"ה ח"ב סי' תקנה, עמ' קפה.

³⁷ אגרות הרא"ה ח"א סי' רו. ועי' באיגרת מר"ח שבט תרצ"א, ניצני ארץ ו עמ' 39.

³⁸ עי' גם בסי' רו, עמ' רנז: "ראשית דבר, לא התרתי חלילה שום דבר חדש בכלל, וק"ו שלא הלכתי בזה אפילו פסיעה אחת נגד דעתו של כמ"ח הגז"ל, שבשמיטה העברה [תרס"ג] נבדל לחטו"א (האדר"ת נפטר בתרס"ה), היינו בעצה אחת

הנה מה שאומרים בשמי, שהתרתי לעשות אחר המכירה את כל המלאכות ע"י ישראל, זהו ללא אמת ונגד המפורסם. שהרי ביארתי במכתב הנספח להרשאה מפורש שארבעת המלאכות האסורות מן התורה יעשו ע"י נכרים, ולא יצאה מן הכלל להיות נזקקת לש"ח רק חרישה. ותהילות לא-ל יתברך, עד כה לא התרתי גם חרישה ע"י ישראל בשום מקום. והנני משתדל לחזק את ידם שתעשה ע"י נכרי, שלא תהי' יד ישראל נוגעת גם אחר המכירה בשום איסור תורה, ונמצא שאנו מקיימים מצות השביעית מן התורה שזהו דבר גדול מאוד.

(משפט כהן ס' טז)

הרא"ה משתבח בכך שהוא אינו מתיר מלאכות דאורייתא, ושגם חרישה הוא אינו מתיר³⁹. כזכור, ר' יהושע מקוטנא, שהחמיר במלאכות דאורייתא, התלבט בנוגע לחרישה. בהמשך דבריו, הרא"ה מוכן במקרה הצורך להקל במלאכות שונות מפני שדרך עשייתן השתנתה, והן אינן כפי שהיה נהוג בימים הראשונים (ט"ז באלול תרס"ט):

ואם יבא הדבר, שיהי' הכרח לחפש ע"ז איזה תיקון, אז יש לנו להחליט שהזריעה תישאר בהכרח ע"י נכרים, ועליה אין שום עצה להקל ממנה אפילו בכל דהו. אבל על שלושת המלאכות הנשארות, שהן: זמירה, קצירה, בצירה, יש בהן דרכי היתר במקום דחק גדול.

(משפט כהן ס' טז)

ההיתר למלאכות הנשארות (פרט לזריעה) אינו מצביע על שינוי עמדה מעבר לדעת המחמירים. הוא מתיר אותן אם מפני שמלאכות אלו נשתנו מימים קדמונים, אם על ידי שיעשו שינוי במלאכות אלו, ואם ע"י העצה שהוא מייעץ להפקיר את הפירות לפני הקצירה⁴⁰. למלאכת הזריעה הוא אינו מוצא היתר. גם ההיתר למלאכות הנשארות הוא להלכה ולא למעשה:

כשתזדמן שעת דחק גדול, בענין קצירה ובצירה, אבל לע"ע לא אדע אם יגיע הדבר לידי כך, ואיני מחליט זה עדיין למעשה עד שנברר את הענין יותר בעה"י, ע"כ אין כדאי לע"ע לפרסם שום דרך של היתר על קצירה ובצירה ע"י ישראל... עד אשר נתיישב בדבר אי"ה⁴¹.

ולבסוף, גם לאחר המכירה חשוב לרא"ה לצאת ידי חובת כל הדעות, והוא משתדל לעשות גם אוצר בית דין על הפירות⁴².

בזה, ודברנו במכתבים ביסוד הענין בעוד שהייתי בחו"ל". וכן בסי' תקכב, עמ' קנה. ולאידך גיסא, כתב בנו, הרצ"ה (ניצני ארץ יד, ירושלים תשס"א, עמ' 29): "וכן האדר"ת ואאמ"ר זצ"ל נזהרו בשונים ולא כתבו על זה לשון 'אסור'". ועי' שם עמ' 32-33.

³⁹ במקומות רבים הרב חוזר על עמדה זו, למשל: סי' קצב, עמ' רמח; סי' רפז, עמ' שכז, מבוא לשבת הארץ עמ' סו ועוד. יש בזה דמיון לכיוון שהעלה הנצי"ב, ראו לעיל הע' 25.

⁴⁰ הלשון "עד אשר נתיישב בדבר" זכורה לטוב מההיתר של ר' יצחק אלחנן, וכן בסי' רפז (ד' בניסן תר"ע). במשפט כהן סי' עא (ט"ו באדר) הוא מסכם את עמדתו ההלכתית ללשכת המזרחי בפ"פ דמיון.

⁴¹ אף שיש כאן תרתי דסתרי: אם המכירה תפסה, הרי שאין זה אפשרי. ראו: "החבצלת" 46, כ"ד בסיון תר"ע במכתב לרב חיים ברלין (אגרות הרא"ה סי' שיג): "גם מראשית הענין כשראיתי את נחיצת השימוש בהיתר ההפקעה ע"י המכירה... גמרתי בדעתי לעשות בכ"ז את כל מה דאפשר לצאת ידי חובת כל הדעות, ועל כן תקנתי חותמות לחקוק עליהם שהמחיר בשביעית יהי' רק בשביל המכשירים והטורח, כדי להסיר מהדמים דין קדושת שביעית... וגיליתי דעתי לכל מכירי הנכנסים עמי לדבר בענין זה, שבדעתי להכין ג"כ לפני הבציר שטרי הפקר, שיפקיר כל אחד את כל הפירות שיש בהם חשש שביעית...", וכן ראו לקמן בהע' 45.

מתוך יחסו להיתר המכירה, ניתן להבין את הפיצול שחל אצל הרב בין היותו מנהיג ציבור לבין הנהגתו הפרטית. בתור הרב ליפו ולמושבות הוא נוטל את האחריות הציבורית, וכותב איגרות ותשובות רבות שבהן הוא נאבק בכל עוז לטובת המתיישבים, כדי שיקנו את התוצרת של היתר המכירה⁴³. בתור אדם פרטי, הוא כנראה נמנע מלאכול מפירות היתר המכירה⁴⁴.

ב. תורת חיים

הדבר הבולט הוא שבשמיטת תרמ"ט כל הרבנים שציידו בהיתר המכירה, הן המחמירים והן המקילים, ניסו להתמודד עם המציאות ולהגיע להידברות בין הצדדים השונים. זה היה הבסיס להסכם הפשרה (כ"ח בשבט תרח"מ) שתלה את העבודה במצבו הכלכלי של החקלאי. זה היה הבסיס לדברי הרב יהושע שאף שדעתו האישית הייתה לאסור כל עבודה על ידי יהודי, הוא ביטל את דעתו מפני דעתו של הר"א ספקטור, וכן הוא היה מוכן להתפשר על מלאכות דרבנן. כך הרב שמואל שאף שדעתו האישית הייתה להתיר הכול הוא היה מוכן להתפשר ולאסור חלק מהמלאכות בשמיטת תרח"מ.

בשמיטת תרנ"ו חלק מהרבנים שהתנגדו לעצם היתר המכירה בתרמ"ט, שינו את דעתם. כך קרה לרבני ירושלים האשכנזים, המהר"ל דיסקין והגר"ש סלנט, שהתירו להשתמש בהיתר המכירה⁴⁵. בשמיטות תרס"ג ותר"ע האדר"ת ועמו הרא"ה בגדולתם הודו שטעו בעמדתם הראשונה בהיותם בחו"ל, ושינו את דעתם מהתנגדות מוחלטת לתמיכה מסויגת בהיתר. האדר"ת עצמו במחשבה לאחור בוחן את הוויכוח שהיה לו עם הרב שמואל בשנת תרנ"ו, ומבין שהצדק כנראה היה קרוב יותר לדעתו של הרב שמואל מאשר לדעתו הראשונה⁴⁶.

הוויכוח על היתר המכירה לא חדל מאז, ברם הוויכוח בנושא עבודת ישראל כמעט ששכך, ודעתו של הרב יהושע תפסה את מרכז הבימה ההלכתית אחרי המאבק שניהל הרא"ה לטובת ההיתר⁴⁷. לכן, אחרי הברור הנ"ל, בקיבוץ עין צורים החלטתי להשאיר את המצב על כנו, על פי פסיקת הרא"ה, ואת הזריעה יעשה הנכרי. אם מותר להרהר בקול, לא ברור לי מה היה אומר הרב יהושע במקום שבו כבר עובד ישראל ומפרנס את משפחתו. האם גם בזה כדי "לעשות זכר לשמיטה" הם היו פוסקים שצריך לפטר את ישראל ממקום עבודתו ולהביא במקומו גוי, וזאת על מנת לקיים מצוות שמיטה דרבנן? האם הם היו מוכנים להסתפק בחלקת 'זכר לשמיטה', כפי שהציע הרב שאול? לא הייתי ממהר להשיב בשמם. מצד שני, ברור לי, מה דעתם של הרבנים המתירים כדוגמת הרבנים הספרדים דאז, הרב מרדכי והרב שמואל. וה' יאיר עינינו בתורתו.

⁴³ אחת הבולטות שבהן היא האיגרת המפורסמת לר' חיים ברלין, איגרות הרא"ה סי' שטז, הפותחת במילים: "עטי תרעד ביד". הכרוז מאסיפה זו נמצא ב: http://jnul.huji.ac.il/heb/shmitta/images/TB/11_2004L158.jpg. חשוב לציין

את תגובתו של הרב ברלין, "החבצלת" 50, כ"ד בתמוז תר"ע. תגובתו של הרב לתגובתו נמצאת בסי' שיח.
⁴⁴ עדות על כך - מפיו של הרב ברלין בתשובתו לרב קוק (ראו לעיל הע' 42): "וכמדומני שכתר"ה (= הרא"ה) שי' אמר לי בהיותו פה, שגם הוא לא יאכל מהפירות של ההפקעה... כמו שאינו נהנה בלי ספק מחמץ שעבר עליו הפסח ע"י מכירה".

⁴⁵ ראו לעיל הע' 18.

⁴⁶ ראו לעיל הע' 28. ועיי' במכתבי האדר"ת והגרנ"ה הלוי, ניצני ארץ ו עמ' 20-35.

⁴⁷ ראו למשל לעיל הע' 1.